

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN TƏSNİFATI MƏSƏLƏLƏRİ

Səidə Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

<https://ORCID.org./0009-0000-1422-7159>

aliyeva.saida.bahram@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan onomastik vahidlərinin bir hissəsini də antroponimlər təşkil edir. Buraya şəxs adları, soyadlar, ata adları, ləqəblər, təxəllüslər, ayamalar, nisbələr aiddir. Yaşadığımız cəmiyyətdə adsız heç nə yoxdur. İstər coğrafi məkan olsun, istər su obyektləri, istər insan, heyvan, bitki, maddi-mədəniyyət əşyaları olsun, hər birinin adı, “fərqləndirici nişanı” var. Digər sahələrdə olduğu kimi onomastik vahidlər də mənsub olduğu xalqın milli təfəkkürünü, mentalitetini, adət-ənənəsini, inam və etiqadlarını əks etdirir.

Bu xüsusiyyət antroponimlərdə də var. İnsanlara verilən adlar da milli mentalitetin daşıyıcılarıdır. Azərbaycan antroponimlərinin formalaşma üsulları və mənbələri haqqında bu məqalədə məlumat verməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Əsas məsələ zoonimlərdən yaranmış, zoonimik əsaslı antroponimlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsidir.

Açar sözlər: xüsusi ad, şəxs adı, soyad, heyvan, kişi, qadın.

PROBLEMS OF CLASSIFICATION OF AZERBAIJANI ANTROPONIMS

Saida Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

This includes personal names, surnames, patronymics, nicknames, aliases, and pseudonyms. There is nothing without a name in the society we live in. Be it geographical space, water bodies, people, animals, plants, material and cultural objects, each of these has a name, a "distinctive sign". As in other fields, onomastic units reflect the national thinking, mentality, traditions, faith and beliefs of the people they belong to.

This feature is also present in anthroponyms. Names given to people are transmitters of national mentality. In this article, we have set ourselves the goal of providing information about the methods and sources of the formation of Azerbaijani anthroponyms. The main issue is the study of the linguistic features of zoonymic-based anthroponyms, which are derived from zoonyms.

Key words: proper name, personal name, surname, animal, man, woman.

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ АНТРОПОНИМОВ

Саида Алиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Антропонимы также входят в состав азербайджанских антропонимов. Сюда относятся личные имена, фамилии, отчества, прозвища, псевдонимы, отчества и родственные имена. В обществе, в котором мы живем, нет ничего без имени. Будь то географическое пространство, водоемы, люди, животные, растения, материальные и культурные объекты, каждый из них имеет имя, «отличительный знак». Как и в других областях, ономастические единицы отражают национальное мышление, менталитет, традиции, верования и убеждения народа, к которому они принадлежат.

Эта особенность присутствует и в антропонимах. Имена, данные людям, являются носителями национального менталитета. В этой статье мы поставили перед собой цель предоставить информацию о методах и источниках образования азербайджанских антропонимов. Основным вопросом является изучение языковых особенностей зоонимических антропонимов, которые являются производными от зоонимов.

Ключевые слова: имя собственное, личное имя, фамилия, животное, мужчина, женщина.

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilində yer alan şəxs adları müxtəlif aspektlərdən qruplaşdırılır. Belə ki, dilçilikdə antroponimlərin (buraya: əsl şəxs adları, soyad / familiya, ləqəb, təxəllüs, titul, fəxri ad, əzizləmə və kiçiltmə bildirən adlar daxildir) tədqiqi, onların əmələ gəlməsi qanunauyğunluqları, inkişafı,

dəyişilməsi, adlar sistemində yeri, leksik-semantik, qrammatik və s. aspektlərdən tədqiqi ilə antroponimika elmi məşğul olur. Antroponimlərdən təşkil olunmuş izahlı və ya izahsız lüğətlər antroponimikon adlanır [Adilov, 2020:37].

1. Şəxs adlarının təsnifatı

M.Adilov və A.Paşayevin müəllifi olduqları “Azərbaycan onomastikası” əsərində *asl şəxs adları* leksik-semantik cəhətdən yeddi qrupa bölünür:

- 1) *digər antroponimlərdən (titul, ləqəb, təxəllüs və s.) düzəlmələr*;
- 2) *toponimlərdən düzəlmələr*;
- 3) *zoonimlərdən düzəlmələr*;
- 4) *fitonimlərdən düzəlmələr*;
- 5) *astronimlərdən düzəlmələr*;
- 6) *mifonimlərdən düzəlmələr*;
- 7) *xoronimlərdən düzəlmələr olaraq təsnif etmişlər* [Adilov, 2019:18].

A.Qurbanov isə *şəxs adlarını* müxtəlif əlamətlər baxımından qruplaşdırmaqla onların iyirmi iki növünü fərqləndirmişdir:

- 1) xalq, nəsil adları ilə bağlı şəxs adları;
- 2) qohumluq ilə bağlı şəxs adları;
- 3) ailənin istək və münasibəti ilə bağlı şəxs adları;
- 4) yer adları ilə bağlı şəxs adları;
- 5) su obyektləri ilə bağlı şəxs adları;
- 6) göy cisimləri ilə bağlı şəxs adları;
- 7) ümumi coğrafi anlayışla bağlı şəxs adları;
- 8) heyvan adları ilə bağlı şəxs adları;
- 9) quş adları ilə bağlı şəxs adları;
- 10) bitki adları ilə bağlı şəxs adları;
- 11) meyvə adları ilə bağlı şəxs adları;
- 12) əşya və bərk cisimlər ilə bağlı şəxs adları;
- 13) qiymətli daş-qaş ilə bağlı şəxs adları;
- 14) hərbi və sülh ilə bağlı şəxs adları;
- 15) inam və ülfət ilə bağlı şəxs adları;
- 16) əlamət və keyfiyyət ilə bağlı şəxs adları;
- 17) miqdar və sıra ilə bağlı şəxs adları;
- 18) təbiət hadisələri ilə bağlı şəxs adları;
- 19) ictimai hadisələr ilə bağlı şəxs adları;
- 20) dini anlayış ilə bağlı şəxs adları;

21) əfsanəvi anlayış ilə bağlı şəxs adları;

22) vaxt anlayışı ilə bağlı şəxs adları [Qurbanov, 2002:12] olaraq təsnif etmiş, eyni zamanda meyvə adlarından kişi adlarının formalaşmadığını da diqqətə çatdırmışdır.

2. Zoonimik antroponimlərin strukturu

Azərbaycan dilində zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adlarını *qrammatik quruluş baxımından* uyğun olaraq: *sadə, düzəltmə və mürəkkəb* olmaqla qruplaşdırıla bilər. Hər bölgü daxilində də *kişi və qadın alt başlıqlarının* olması tədqiqatın daha anlaşıqlı olmasına rəvac verəcəkdir. Azərbaycan dilində *zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adlarını qrammatik baxımdan belə təsnifləndirə bilərik:*

1) Sadə zoonimlərdən düzələn şəxs adları: *Aslan, Şir, Pələng, Laçın, Şahin kişi adları; Durna, Ahu, Sona, Laçın, Kəklik qadın adları və s.*

2) Düzəltmə zoonimlərdən düzələn şəxs adları: *Şirzad, Şiri və s. kişi adları; Ceyranə, Qumriyyə, Şahinə qadın adları və s.*

3) Mürəkkəb strukturlu zoonimlərdən düzələn şəxs adları: *Şiraslan, Şirpələng, Cavanşir, Atlıxan və s. kişi adları, Qumrunisə, Sarıköynək, Tutinisə və s. qadın adları.*

E.Hüseynovanın “Azərbaycan onomastikası məsələləri” (AMEA) jurnalında (səh.79) göstərdiyi nümunələrin bir çoxu nəzəri fikri təsdiq etmir. Yəni mürəkkəb zoonimlərdən formalaşmış şəxs adları kimi təqdim olunmuş Əsədağa, Quşubəy, Bülbül, Aslanağa və bir çox digər adlar zoonim və digər sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır.

Bir cəhəti də diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, bir çox hallarda zoonimlər antroponimik sistemdə ləqəb kimi daha çox işlənəkdədir. Məsələn; Qurd Cəbrayıl, Aslan Kərim, Canavar Şəmsi, Qatır Məmməd kimi adlarda ləqəblər müsbət ekspressiyalı, Tülkü Səlim, Çaqqal Məmməd və s. adlarda isə ləqəblər mənfi ekspressiyalıdır. Bu tipli adlar həm real həyatda, həm də bədii əsərlərdə işlənəkdədir və ətrafdakıların həmin şəxsə və ya obraza münasibətini ifadə etmək məqsədinə xidmət edir.

Zoonimik antroponimlərin formalaşmasında bəzi köməkçi sözlərdən də istifadə edilir. Belə sözlərə əsasən titul bildirən sözlər; bəy, xanım, xan; xatun, bəyim, nisə, bikə, bacı, gül, zər və s. sözlərdir: Aslanbəy, Sonaxanım, Maralbəyim, Qumrunisə, Ahunisə, Ahuzər, Tutuzər, Sonabacı, Ceyrangül və s. Sözsüz ki, bu sözlərin bir qismi çox işlək olsa da, digər qismi az işlənəkdədir.

3. Zoonimik antroponimlərin mənşəcə təsnifatı

Azərbaycan dilində zoonimlərdən təşəkkül edən kişi və qadın şəxs adlarını *etimoloji aspektdən* də təsnif edə bilərik. Belə ki, dilimizdə aktiv və ya passiv fonda zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adlarının *böyük qismi türk mənşəli olsa da, ərəb və fars dillərində* yer alıb dilimizə daxil olan zoonim leksikası da kifayət qədər çoxdur. Belə ki, ilk baxışda dilimizdə yer edinmiş bu sözlər yerli kimi görünsələr də, etimoloji lüğətlərə nəzər yetirdikdə onların ərəb və fars mənşəli olduğunu görə bilərik. Həmçinin dilimizdə az da olsa *Avropa, monqol, rus mənşəli* zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adları da vardır. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilində zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adlarının etimoloji nöqteyi- nəzərdən aşağıdakı şəkildə bölgüsünü verə bilərik:

1) türk mənşəli zooantroponimlər:

Kişi adları:

Aslan – 576-cı ilə aid Bizans mənbələrində türk kişi adı olaraq *Arsilas* forması yer alır, bununla yanaşı arslan sözünün də tarixi kökü eyni mənbəyə dayanır. Qədim türk dillərində yırtıcı canlıları bildirmək üçün işlədilən *–lan* sözdüzəldici şəkilçisi ilə *ars* sözünün birləşməsi ilə *ars + lan (güclü ilan)* və ya *arsıl + an (vəhşi heyvan)* formasından təşəkkül tapdığı dilçilər arasında qəbul olunur.

Qaraquş – quş sözünə İrqi Bitik və Kodeks Kumanikus kimi ilkin yazılı qaynaqlarda *kuş* formasında rast gəlinməklə hazırkı anlamını ifadə edir;

Qoçar – qoç sözü “Divani-lüğət-it-türk”də *koçğar / koçnar* formasında *erkək qoyun* mənasında yer alır;

Tərən – B. Əhmədovun qənaətinə söz *turalan* şəklində olmaqla *tura (dağ keçisinə)* hücum edən mənasını bildirir;

Buğa – ən qədim qaynaq kimi *buka* – *erkək sığır* mənasında Orxon-Yenisey abidələrində yer alır;

Qartal – İbni Mühənnə lüğətində yer alaraq *yırtıcı quşun* adını bildirir;

Atbaşı – *at* sözü Orxon-Yenisey abidələrində yer almaqla bilinən ilk *minilən canlı* olaraq qeyd olunur;

Balaban – Kodeks Kumanikusda yer alıb *yırtıcı quş, qartalın bir növü* kimi təsvir edilir;

Buğra – qədim türk dillərində buğur//puğur formalarında işlənmiş *erkək dəvə* mənasını ifadə edir [www.lugatim.com/s/bu%C4%9Fra#].

Çayan – türk mənşəlidir, ilan-çayan ifadəsinin tərkibində indi də şivələrdə işlənməkdədir, zəhərli əqrəb, ilan, qırxayaq kimi sürünənləri bildirir.

Minas – türk mənşəlidir, min aslan gücü olan mənasını bildirir. Binas etnonimində formalaşmışdır.

Qaplan – türk dilindəki qapmaq // kapmak-tutmaq, yaxalamaq və -lan – yırtıcı heyvan mənalı hissəcikdən ibarətdir. Kaplan sözü İbn Mühənnanın lüğətində də qeydə alınmışdır [www.lugatim.com/s/bu%C4%9Fra#].

Qadın adları:

Çalıquşu – *sərçəyə bənzər bir quşun adıdır*;

Kəklik – mənbələrdə *kəkəlik* kimi verilib, kəkliyin oxuması *kəkələməyə* bənzədiyindən bu cür adlandırılmışdır;

Durna – *boz (quş)* mənasını daşıyır, quşun rəngindən dolayı bu cür adlandırılmışdır;

Laçın – Mahmud Kaşğarının lüğətində *laçın* kimi yer alaraq *göyərçin*, *bildirçin* kimi mənalara bildirir, eyni zamanda *sıldırım qayalara* da *yalçın* deyildiyindən – *çin quş* kimi anlaşılsa, bu sözün *sıldırım qayalardan şığıyan quş* kimi də anlamaq olar;

Göyərçin – hərfi mənada *göy quş* deməkdir.

2) ərəb mənşəli zooantroponimlər:

Kişi adları:

Əsəd – أسد [əsəd] adından təşəkkül tapmış, *şir*, *aslan* deməkdir;

Bülbül – بلبل [bulbul] adından təşəkkül edərək, *oxuyan quş*, *bülbül* mənasını bildirir, quşun bənzər şəkildə adlandırılması *çıxardığı səslə* bağlıdır;

Heydər – حيدر [haydar] adından təşəkkül edərək, *aslan*, *şir* mənalarını bildirir;

Qəzənfər – غضنفر [ğazanfər] adından təşəkkül edərək, *iri aslan*, *cəsur*, *qüvvətli, ürəkli adam*, *şir* mənalarını bildirir;

Samur – سمور [sammur] adından təşəkkül edərək, *qunduz* deməkdir;

Yunis – يونس [yunus] adından təşəkkül edərək, *ılıq və isti dənizlərdə yaşayan məməli canlı* bildirir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, bu ad Yunus peyğəmbərlə də (ə.s.) bağlı olaraq Qurani Kərimdə də həm ayrıca surə kimi, həm də ad olaraq ayələrdə dörd yerdə bəhsi keçir. “Azərbaycan kişi adlarının izahlı lüğəti”ndə isə Yunus adı qədim *yunan İones* adının ərəbləşmiş forması olaraq göstərilir və mənası *göyərçin* kimi izah olunur (5).

3) fars mənşəli zooantroponimlər:

Kişi adları:

Abdulşir – شیر [şir] adından təşəkkül edərək, müvafiq yırtıcı canlı *şiri* bildirir;

Bəbir – məməli heyvanların yırtıcılar dəstəsinə mənsub pələngə oxşar bir canlının adıdır [https://obastan.com/b%C9%99bir/1000311/?1=az].

Şahin – شاهین [şahin] adından təşəkkül edərək, müvafiq olaraq dilimizdə işlənən *yırtıcı quşu* bildirir;

Şahbaz – شاه باز [şahbaz] adından təşəkkül edərək, *kral şahin quşu, şahin quşunun bir növünü* bildirir;

Məstan – مستان [məstan] adından təşəkkül edərək, *sərxoş, içkili, xumar göz, pişik, pişiyə qoyulan ad* olaraq yer alır;

Əjdər – اژدَر [əjdər] adından təşəkkül edərək, *mifoloji canlı olan əjdahanı* bildirir.

Qadın adları:

Ceyran – جران [caran] adından təşəkkül edərək, *antilop cinsindən olan irigözlü, incəayaqlı, sürətlə qaçan zərif canlı* bildirir;

Ahu – آهو [ahu] fars dilindəki müvafiq *ceyran* sözündən əmələ gəlmiş, keçmiş pəhləvi dilində mövcud olub fars dilinə, oradan da dilimizə *ahu* formasında keçmiş *asuk* sözündən əmələ gəlmişdir ki, mənası *sürətlə qaçan* deməkdir;

Şahinə – bax. Şahin;

Farisə – bax. Faris;

Humay – همای [humay] sözündən təşəkkül tapmış, *dövlət quşu, zənginlik, bolluq quşu* anlamlarına gələn mifik canlı bildirir;

4. Avropa mənşəli zooantroponimlər

Kişi adları:

Səməndər – σαλαμάνδρα [salamandra] yunan mənşəli olmaqla, *alovda yaşayan, alovla bəslənən əfsanəvi quşu* bildirir, bu söz zamanla qədim yunan dilindən fars dilinə, oradan isə Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Qadın adları:

Lianora – λιανόρα [lianora] qədim yunan mənşəli söz olmaqla, zamanla fransız dilinə oradan bir çox Avropa dillərinə, nadir də olsa Azərbaycan dilinin qadın antroponimləri siyahısına daxil olmaqla, *şir qızı, şirtək qoçaq qız* mənalarında işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupa daxil olan sözlər əvvəlki iki qrupdan daha azdır.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan antroponimlərinin bir hissəsini ləqəblər təşkil edir. Ləqəblər müxtəlif səbəblərdən meydana gəlir və insana xarakterinə, xarici görünüşünə, vəzifəsinə və s. görə verilir.

Azərbaycan bədii dilində ləqəblər zəngin üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Əsl şəxs adına qoşularaq, ləqəb onunla ahəngdarlıq təşkil edir, bəzən adı əvəz edir və emosionallıq yaradır. Uydurma ləqəblərdən üslubi məqsədlərlə istifadə olunur. Bu məsələlərlə əlaqədar növbəti yazılarımızda bəhs olunacaq.

Ədəbiyyat / References

1. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva F. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. – Bakı: – 420 s.
2. Adilov, M., Paşayev, A. (2019). Azərbaycan onomastikası. – Bakı: – 386 s.
3. Qurbanov, A. (2002). Ad və insan. – Bakı: – 120 s.
4. www.lugatim.com/s/bu%C4%9Fra#.....
5. <https://obastan.com/yunus,549403/?1=az>.
6. <https://obastan.com/b%C9%99bir/1000311/?1=az>.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub

09.02.2024

Qəbul edilib

22.02.2024

Nəşrə tövsiyə edib

Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor